

ФИЛОЛОШКА РЕЦЕПЦИЈА ОКАЗИОНАЛИЗАМА КОД СРПСКИХ ПИСАЦА У 19. ВЕКУ

0. Под *оказионализмима*, у складу са дефиницијом коју овом појму дају Ђорђе Оташевић и Биљана Сикимић, у овом реферату подразумевају се „индивидуалне лексичке творевине које се од узуалне лексике разликују низом специфичних обележја. Јављају се okazjiнално, везани су за контекст који открива њихово значење, имају номинативно-експресивну функцију, стилски су обележени, од узуалне лексике разликују се другачијим односом према времену и творбеним специфичностима“ (Оташевић/Сикимић 1992: 67). У ширем смислу, овај лексички слој спада у категорију неологизама, што се може видети и из бројних терминолошких синонима за њих у постојећој, махом руској, литератури: *оказионални неологизми, индивидуални неологизми, индивидуално-стилистички неологизми, ауторски неологизми, контекстни неологизми* и сл.¹

0.1. По ефекту лексичког освежења које својом појавом изазивају оказионализмима су у извесној мери блиске *потенцијалне речи*, тј. неекспресивне новостворене речи „творене по високопродуктивним моделима“ (Оташевић/Сикимић 1992: 68) са искључивом номинативном функцијом у језику.

Оказионализми и потенцијалне речи се, међутим, суштински разликују по многим параметрима, пре свих граматичком, семантичком, стилском, функционалном. На граматичком плану ту пре свега мислимо на творбену регуларност: док оказионализми најчешће руше постојеће творбене типове, код потенцијалних речи се активирају управо они најпродуктивнији. Значење оказионализама у књижевном тексту изразито је везано за контекст, па и тада понекад остаје магловито, док су потенцијалне речи по правилу семантички прозирне, тј. јасно мотивисане. Оваква граматичка и семантичка својства условљавају изразиту стилску маркираност оказионализама, а потенцијалне речи остају стилски неутралне, од стране читалаца често и нерегистроване као нове. Све

¹ Наведено према Оташевић/Сикимић 1992: 67.

наведено повезано је, наравно, и са различитим функцијама новостворених лексема: околионализми су се у прошлости појављивали пре свега као конституенти поетског језика који би требало да превазиђе ограничења и оквире књижевног (стандардног) језика, често управо кроз негирање његових норми;² потенцијалне речи употпуњавале су лексичке празнине у самом књижевном (стандардном) језику, уз изразито поштовање његових правила.

0.2. Проблемом околионализма у српској књижевности 19. века већ су се бавили многи истраживачи, и лингвисти и историчари књижевности (Иванић 1986, Оташевић/Сикимић 1991, Дамјанов 1997, Ивић П. 1998, Микић 2008), али су у фокусу њихових истраживања били или проблеми творбеног значења, творбених категорија и творбених типова (у значењу које овим терминима даје Ћорић 2008: 13–35) или пак проблеми функција овог лексичког слоја у књижевном делу. Однос околионализама према књижевном (стандардном) језику у 19. веку најбоље је сагледан код Радивоја Микића, у констатацији да су се „песници романтизма, а међу њима најпре Ћорђе Марковић Кодер и Лаза Костић, врло оштро сукобили са недовољношћу облика књижевног језика да би могли да реализују своје замисли“ (Микић 2008: 64).

1. У овоме реферату у средишту пажње је филолошка рецепција околионализама у 19. веку. Из односа стручне јавности према овом специфичном лексичком слоју могуће је извући шире закључке и о другим тадашњим филолошким ставовима.

1.1. Тако ставови о околионализмима првенствено могу бити индикативни за анализу тадашњег филолошког сагледавања односа књижевног језика и језика књижевности. Током 19. века, у време док још није у пуној мери запажана функционална поливалентност књижевног језика, језик књижевности узиман је као доминантна парадигма, што значи да је узор у књижевном језику био пре свега језик престижних писаца. Самим тим, промене у поетском језику доживљаване су као истовремене интервенције у књижевном стандарду, па су се по правилу налазиле под присмотром филолошке критике.

² У 20. веку околионализми су постали карактеристични и за рекламни дискурс.

1.2. Такође, филолошки ставови према okazaionalизмима доста поуздано сведоче и о нивоу језичког пуризма.³ Победом Вукове концепције књижевног језика, посебно после објављивања Вуковог превода *Новог завјета* (1847) и преводиочевих лексичких интервенција, утврђена је код филолога и писаца идеја да се при стварању нових речи морају поштовати творбени типови карактеристични за српски народни језик и активирати творбене морфеме из њега.

2. Развој српске књижевности у 19. веку нужно је условио истовремени појачан филолошки интерес за okazaionalизме тј. кованице. После класицизма и сентиментализма у којима није било много простора за језичке експерименте и који су се у стилизацији у пуној мери ослањали на лексичке славенизме, у епохи српског романтизма својим иновативним језичким поступцима издвојио се песнички лук који чине Сима Милутиновић Сарајлија, Ђорђе Марковић Кодер и Лаза Костић.

2.1. Међу њима најсмелији у поигравању са основним принципима творбе речи у српском језику и најекстремнији у замућивању семантике okazaionalизама свакако је био Кодер, чије је једино штампано дело, *Роморанка*, објављено 1862. године, у време када су Вукова језичка схватања већ однела победу у српској култури. Сав урођен у романтичарску поетику, Ђорђе Марковић Кодер, у писму Марији Милутиновић Пунктаторки истиче ослоњеност свога израза на фолклорни језик: „Језик је ове књиге, изведен, из бабах и србски матерах језика, нашао сам да женска глава јаче језик зна, лепше, слађе него учен... Ја сам оно писо, што нема у нашим књигама, знајући да је таман све изван књигах оно што је лепо“. То се, уосталом, види и из посвете на насловној страни дела „простим Матерама, из Срема, Бачке, и Баната, којима благодарим за све. што у Роморанки пишем, и што ћу писати“.

Чак и површан поглед на Кодеров спев, почев од самог наслова па до *Разјасница*, пружа сасвим другачију слику Кодеровог поетског језика: иако се понегде може приметити утицај језичких формула кратких фолклорних форми, видљиво је Кодерово свесно дистанцирање од народног језика, што илуструје и сам почетак спева: „Новирица Чиз, помладицу Майке, на едно уво примала, на друго, пропушћала. На гоязне Меленице навила, са праве Жице, коју с нјой Майка

³ О пуристичком односу према свим типовима лексичких неологизама в. Мухвић-Димановски 2005.

показала, скренула сад у кавезу“ итд. Већ је Сава Дамјанов луцидно констатовао да је заправо у питању романтичарска мистификација сопствених језичких поступака, којом је заведен и један од Кодерових критичара и тумача, Ђорђе Поповић Даничар: „Отуда Поповић, опсењен својим веровањем у бескрајне потенцијале народног језика, односно заведен Кодеровим, ипак претежно *романтично-мистификацијским*, тврдњама о примарном и вишеструком (директном) фолклорном исходишту *Роморанке*, 'учитава' у ту књигу нешто што она у бити нема - чист народни језик и неологизме стваране (првенствено) по угледу на њега“ (Дамјанов 1997: 73). И заиста се Ђорђе Поповић-Даничар у тексту *Нешто о нашем језику* (1862) потрудио да позитиван суд о књизи изгради пре свега на глорификацији активираниог народног језика: „Каква је појетска вредност ове песме не знамо јер је нисмо целу читали. Али главну њену вредност налазимо ми у језику којим је написана. Г. Марковић употребљавао је само народне речи и онакве које је он (по свом мњењу) у народном духу (највише за абстрактне појмове) скројио. Будући да је искусио да ту има многа и многа реч коју обични 'књижевник' и 'филолог' србски не би разумео, то је он написао посебно тумачење ових речи. Од овога тумачења нешто нам је показивао г. Марковић и ми смо се заиста зачудили огромном познавању његовом народног језика. Своје знање језика церпео је највише у Срему, тој уз Херцеговину колевци србској“ (наведено према Дамјанов 1997: 71-72). За критичара задојеног вуковским идејама неочекивано је да није увидео нелогичност тврдње да у тексту има много речи „коју обични 'књижевник' и 'филолог' србски не би разумео“ иако је дело писано „само народним речима“ и „речима скројеним у народном духу“. Очито је да Даничар проблем не види у самим речима, већ у недовољном знању народног језика тадашњих „књижевника“ и „филолога“.

2.2. На исти начин Кодеровој мистификацији поверовао је и Јован Јовановић Змај, у тексту *Из 'Стидка'* (1862). И романтичарски песник Змај, као и Даничар, пише о још нештампаном спеву: „Ово је из већег дела г. Ђорђа Марковића, које кад списатељ као што мисли изда и дубље мисли и непознате садржаје разјасни, наћи ће читалац многе красоте и познаће прост народни дух и поезију, само у више сфере дигнуту“ (наведено према Дамјанов 1997: 77). Код Змаја се такође налази

тешко одржив суд: да ће читалац спознати „прост народни дух и поезију“ тек кад аутор „дубље мисли и непознате садржаје разјасни“.

У рубрици *Нек се зна* листа *Јавор* (1862) Змај понавља тврдњу о народном духу Кодерових окازیонализама: „Очевидна добит из овог дела јесу по духу језика саковане многе речи“ (наведено према Дамјанов 1997: 80), не доводећи у сумњу њихову семантичку прозирност.

2.3. И Јаков Игњатовић у *Мемоарима* полази од судова очито сугестивног Кодера, а не од самог књижевног текста: „Кодер је држао да ми Срби још немамо правог књижевног језика, да га текар треба пронаћи за све појмове и рефлексije. Оригиналан језик не да се учити из самих књига, од књижевника и филолога, већ треба ићи на извор, у народ. Кодер је хтео да пронађе чист језик за књижевност и улазио је у народ, слушао, питао, учио је. [...] Просте женске не знају туђег језика, па зато и најчистије говоре, чистије него њихови људи, јер ови се већ више мешају са светом који други језик говори. Ту после може човек наћи изворних речи и израза. Тако мишља Кодер, и доиста женско друштво било му је најмилије, и то што простије то боље. Тако је Кодер купио речи и изразе за мисли и појмове. Што год Кодер тако сакупи, забележи, а он гледи да из тог начини неку основу, систему за књижевни језик. Тај његов језик-универзум имао би сачињавати 'роморанку', или би, узвратно, ова оно имала садржавати. Ту би била и синонимика језика“ (Игњатовић 1988: 342).

2.4. Прве сумње у мотивисаност Кодерових окازیонализама износи анонимни критичар⁴ у тексту *Критички преглед Роморанке* из 1863. (1862?) године: „На први поглед, рекао бих да Роморанка садржи само неке нечувене и неразумителне речи, без разумног смисла, а то зато што је предмет Роморанке, дакле и њен језик, за нас сасвим нов појав“. Анонимни критичар први запажа да су Кодерови окازیонализми заправо једини аутентичан одраз ауторових поетских светова, за које се речи из народног језика показују као незадовољавајуће: „Ове су речи за нас нове, и не дају се с другим речима заменити, којих нема, нити се могу боље начинити“. Од читаоца анонимни критичар очекује напор при савладавању семантичких лавирината, које је могуће савладати само у контексту: „Аутор није

⁴ Постоје претпоставке и да је анонимни критичар био сам Кодер. О томе в. Дамјанов 1997.

новонаправљене речи акцентирао него се читаоц мора да задржава у читању док развиди из смисла камо списатељ тежи. Но кад се читаоц намучи и надвлада препоне, онда види каква сила и красота и у поезији и у речима влада“ (наведено према Дамјанов 1997: 98, 101).

2.5. Критички осврти пре свега на Кодерову лексику настављени су крајем 19. в. и после песникове смрти. У некрологу *Ђорђе Марковић (,Кодер')*, објављеном у *Браничеву* (1891), у први план се ставља неразумљивост ауторовог песничког дела: „Покојник је за живота издао своју Роморанку, неку особиту врсту песништва коју нико није разумевао“. И у листу *Јавор* истиче се да је Кодеров језик био „тако егзотеричан, пошто је сам ковао нове речи и појмове, да га је тешко ко могао разумети без особитог кључа тумачења“ (наведено према Дамјанов 1997: 116). У некролозима све је мање позивања на народни дух окационализама, већ се за њих тражи „особити кључ тумачења“, што је веома битан заокрет у тумачењу природе Кодерових новоскованих речи. Додуше, у тексту из *Јавора* истиче се и да је Кодер језик „учио код простих старица у јованскоме крају у Новом Саду, те је без сумње у духу томе и састављао и ковао речи“. И у тексту анонимног аутора *У спомен и славу Ђорђа Марковића – ,Кодера'*, објављеном у *Нашем добу* (1891), изостављен је коментар о народном духу скованих речи, већ су оне дате напореда са мање познатим народним: „Врло отешчава разумевање његовог дела још и то, што је писац сам ковао многе речи, али биће доста и таквих речи, које је он скупљао по народу, а које су слабо познате“ (наведено према Дамјанов 1997: 119–120).

2.6. Јован Суботић, значајан српски књижевник и филолог, у својој вишетомној, постхумно објављеној *Автобиографији*, крајем 19. века први пут Кодерове лексичке иновације доводи у везу са Сарајлијиним стваралаштвом. Заправо, у аутобиографији Суботић далеко више пажње посвећује Сарајлији: „Исте године изиђе од Симе опет веће дело 'Трагедија Обилић' у пет радња. Начин писања зарази многе од млађих Србаља. Што је било код њега необично, то се прими као изванредно, што је код њега било тражено, то се њима чинило као превиспрено; што је код њега било можда особно, то су они обожавали као никад невиђено и нечувено“ (Суботић 1902: 66). Сарајлијин језички утицај „необичног“ оцењује се, дакле, као „зараза“. Конкретизацију суда о „необичном“ и „траженом“ у

Сарајлијиним језику налазимо у коментару *Србијанке*: „’Србијанка’ његова бејаше му дигла име међу саме звезде. ’Србијанка’ је писана слогом и језиком, да га је ретко ко могао разумети, него само неразумети. У Будиму је била једна девојка, која си је много труда давала, и којој је пошло за руком неки смисао изнаћи“ (Суботић Ј. 1902: 65). Сарајлијина неразумљивост, изазвана између осталог и окказионализмима, оштро је осуђена код Суботића, док је разговетност оцењена као књижевни квалитет: „Године 1827. издао је Јосиф Миловук ’Зорицу’ сочињену Симеоном Милутиновићем Сарајлијом. Ту сам књигу и ја добио и с њом се наслађавао; али је у њој већ све разговетније него у ’Србијанки’“ (Суботић Ј. 1902: 66).

Коначно, већу оштрину критике него у Сарајлијиним случајима Суботић је показао при коментарисању Кодеровог песничког језика. Тежња ка онеобичавању песничког језика оличена кроз употребу окказионализама била је Суботићу сасвим страна,⁵ и он осуђује романтичарску језичку моду која је своју крајност доживела управо код Кодера: „Нећу да се упуштам, да оценим дух и рад Милутиновићев, али држим, да је срећа за нашу књижевност, да је уплив дирнуо само младе духове, па се онда изгубио, јер ’Роморанка’ показује куда би дошли, да је тај уплив потрајао и зрелије умове за собом повео“ (Суботић Ј. 1902: 71). Занимљиво је да Суботић у исти песнички романтичарски круг није сместио и Лазу Костића, о чијем језику, уосталом, на истом месту није изнео било какав суд.

2.7. И књижевни историчари на самом почетку 20. века Кодерово језичко и књижевно стваралаштво стављају у контекст са Симом Милутиновићем Сарајлијом. Тако Јован Грчић у *Историји српске књижевности* (1906) констатује да Кодер „тежи једино да у ванредним речима и изразима стигне и превазиђе Симу Милутиновића“ будући да гради „исувише сумњиве кованице“ (Грчић 1906: 204–205).

Почетком 20. века већ је био, чини се, устаљен став о нормативној ирегуларности Кодерових кованица, а њихову заснованост на народном језику

⁵ Суботић у своме песничком стваралаштву није ковао окказионализме.

више нико није ни помињао. Верификацију оваквих становишта донео је веома неповољан Скерлићев суд.⁶

3. Осим успешне Кодерове мистификације везане за утицај народног језика, првобитном непрепознавању изузетно смелог језичког експеримента везаног за ковање бројних околионализама доприносила су и активирана творбена средства код Кодера. Наиме, Кодер је по правилу селектирао домаће префиксе и суфиксе, међу којима се могао појавити и понеки, тада још увек немаркирани, славенизам, као у примерима *возкресица* или *раздрумије* (Оташевић/Сикимић 1991: 79-80). Како су захваљујући смени стилских формација и Вуковој реформи славенизми били маргинализовани и у књижевном језику и у језику књижевности, оштрица лексичког пуризма код Срба у другој половини и крајем 19. в. углавном је била усмерена према позајмљеницама (турцизмима, германизмима и сл.). Творбена средства пореклом из нпр. турског или немачког језика сигурно би више упадала у очи и у околионализмима у односу на домаћа.

Дух народног језика Кодер је најчешће успешно опонашао активирањем домаћих суфикса, па је сасвим необична творбена основа околионализама остајала ван опажања критичара и тумача: нпр. у околионализму *зизуљак* утисак народног језика ствара суфикс, а не основа. Околионализам *мимоменка* (са разјасницом *'грана мени најближа, лево, десно, над'амном подамном'*) изграђен је ирегуларним сливањем предлошко-падежне конструкције са заменицом, али и додавањем регуларног суфикса - што је било довољно да се створи привид народног облика.⁷

4. Индикативно је да нико од истраживача и тумача Кодерове поезије ни у 19. ни у 20. веку није адекватно протумачио ауторову интересантан творбени поступак везан за насловну и најуочљивију реч у делу, *Роморанка*. Изузетно луцидну игру пореклом околионализма Кодер је понудио читаоцима у *Разјасницама* на крају дела. Наиме, уз лексему *роморанка* Кодер даје следећу „разјасницу“ у првој реченици: „Ромори Анка.“ Из овога се може закључити да Кодер заправо читаоцу пружа

⁶ О Скерлићевој оцени Кодеровог стваралаштва више у Дамјанов 1997.

⁷ Исти творбени експеримент налазимо и код Лазе Костића, који раздвојеност од вољене жене именује као *безњеница*.

порокло околионализма, на шта упућује и Душан Иванић.⁸ Уколико је то заиста тачно (што можемо само претпостављати, али не и доказати, као и код сваког мистификаторског песничког поступка), онда је Кодер у језик српске поезије увео нови, непотврђени тип творбе, у којем долази до контракције (сажимања, сливања) основних реченичних конституената реченице, предиката и субјекта, у нову реч.

Да је, међутим, у питању само још једна језичка мистификација у *Разјасницама*, може се претпоставити на основу другачије творбене анализе примера, при којој би се он посматрао као регуларна изведеница са суфиксом *-анка*: /ромор-/ + /-анка/.⁹ Тако би се овај околионализам уклопио у творбено и семантички сродне речи, односно припадао би регуларном творбеном типу изведеница карактеристичних за многе наслове књижевних дела: *успаванка*, *тугованка*, *читанка* и сл.¹⁰

Могло би се, дакле, закључити да је Кодер псеудомотивацијом лексему *роморанка* превео из сфере стилски немаркираних *потенцијалних речи* у сферу стилски маркираних *околионализама*. И важније, могло би се закључити да Кодер наведену лексему пребацује из сфере народног у сферу индивидуалног, уникатног. Код могућих тумачења, међутим, ваља узети у обзир и да су изведенице са суфиксом *-анка* у 19. в. биле неупоредиво ниже фреквенције но данас, и истаћи да у оба Вукова *Српска рјечника* (1818, 1852) нема данас сасвим уобичајених изведеница *бојанка*, *вежбанка*, *игранка*, *тугованка*, *успаванка*, *читанка*, *цртанка* итд.

Додајмо да сличну Кодерову творбену мистификацију везану за контракцију, овај пут синтагме, налазимо у његовом *Митолошком речнику*, који је донедавно остао у рукопису, па самим тим и ван домашаја филолошких коментара у 19. веку: „**Милче**, мило Лане, мили Лабуде, мило Сунце, мило Чедо“ (Марковић Кодер 2005: 78); „Милче, тј. Мило 'Или' моје мило 'Иље' Сунца моје, у умилателноме смислу че, бива *Милче*, ово је: мило *Чедо!* *Сунце моје!*“ (Марковић Кодер 2005: 104). Опет је народни „умилателни“ тј. деминутивни суфикс *-че* кроз мистификацију

⁸ „Нпр. 'роморанка', једна од необично успјелих кованица, у ауторовом тумачењу је 'ромори Анка': умјесто отворене вишесмислености, добијена је једнозначна синтагма“ (Иванић 1986: XX).

⁹ О суфиксу /-анка/ пишу Бабић С. 2002: 289 и Клајн 2003: 136-137.

¹⁰ Примере попут *успаванка* или *читанка* могуће је и другачије творбено описати, као изведенице са суфиксом *-ка* којима је у основи трпни глаголски придев.

протумачен у наведеном примеру заправо само као први слог речи *chedo*, па је и лексема *Милче* вероватном псеудомотивацијом из сфере стандардног и регуларног пребачена у сферу песничког и инцидентног.

5. Изузетно је важно при крају реферата истаћи да у 19. веку нити у једној реакцији на Кодерову творбу нове лексике није направљена паралела у односу на Вуков поступак при превођењу *Новог завјета* (1847). Чини се да су сви наведени критичари и тумачи, макар интуитивно, осећали да заправо у питању и нису исти лексички поступци: Са једне стране, Вук Караџић је стварао, поштујући творбене законе народног језика, потенцијалне речи којима је успешно попуњавао лексичке празнине не само у преводу *Новог завјета* већ и у књижевном језику уопште. Са друге стране, Кодер је остварио специфичан поетски језик, *ромор*, чија непоновљива лексика свакако не може подлећи нормирању, односно увођењу у књижевни језик. То, уосталом, и није била Кодерова намера.

Помало парадоксално, али управо је Вуков превод *Новог завјета* отворио врата повољнијој рецепцији околионализама у књижевним делима. У 19. в. методолошки још увек није прецизно раздвајан књижевни језик од језика књижевности, па су и било какви лексички експерименти били нерадо прихваћени у фази кодификације, која је за лексички ниво завршена појавом *Српског рјечника* (1818). Овај речник је, очекивано, доживљаван као чувар лексичког стандарда, односно искључиви носилац нормативности. Већ је фаза елаборације,¹¹ праћена преводом *Новог завјета*, ослободила српске писце и филологе стрепње и заблуде да је у књижевним делима, а и изван њих, „исправна“ искључиво лексика забележена у првом Вуковом речнику. Томе је, опет на свој начин, допринела и нова грађа у *Српском рјечнику* из 1852. године.

6. Уз изнесено, јасно је да би и закључци и о околионализмима романтичарских песника (Сарајлије, Кодера, Лазе Костића) били другачији да дериватологија код Срба у 19. веку још увек није била у зачецима, нарочито до Даничићевих радова, па су судови доношени углавном на основу изолованих спољашњих обележја, тј. творбених морфема, а не на основу анализе творбених категорија и типова. Уз недовољна знања из дериватологије, велики хендикеп за филологе свакако је

¹¹ Фазе стандардизације одређују се према Радовановић 2003.

представљао и недостатак било каквих других речника осим Вукових, па су се аутори у реакцијама углавном клонили оштријих судова чак и када су се сусретали са окازیонализмима који су засигурно били страни језичком осећању.

Тек је развој дериватологије и нормативистике у оквиру науке о језику почетком 20. века (пре свега оставрен у радовима С. Новаковића, Т. Маретића, Љ. Стојановића, А. Белића и др.) доста избистрио и многа дотада непрозирна питања везана за статус окازیонализама.